

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.63.5>

СОЦІОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМ У ДОСЛІДЖЕННІ ЗЛОЧИННОСТІ (З ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ І ПРАВОВОЇ ДУМКИ)

Тимошенко В.І.,

*доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України,
головний науковий співробітник відділу
організації наукової діяльності та захисту
прав інтелектуальної власності*

Національної академії внутрішніх справ

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2947-5627>

Тимошенко В.І., Соціологічний напрям у дослідженні злочинності (з історії політичної і правової думки)

Розглядаються ідеї прихильників соціологічного напрямку у кримінальному праві та кримінології щодо причин злочинності, визначається їх значимість для сьогодення.

Констатовано, що злочинність існувала в усі часи, при цьому змінювалась у різні епохи та в різних країнах під впливом обставин життєдіяльності конкретного суспільства. Наприкінці XIX – початку XX ст. сформувався соціологічний напрям у кримінальному праві та кримінології. Видатними теоретиками соціологічного напрямку стали А. Ж. Кетле, А. Лакассань, Ф. Ліст, Е. Дюркгейм, П.О. Сорокін, М.П. Чубинський, Е.Х. Сатерленд, Д. Крессі, Г. Ван-Гамель, А. Принс, р.К. Мертон, Т. Селлін та ін.

У межах соціологічної школи були сформульовані принципи положення про залежність злочинності від умов соціального середовища, стійкість основних параметрів злочинності та можливість її прогнозування. Доведено, що без зміни соціальних умов, які викликають до життя злочини, марно було б намагатися вплинути на злочинність. Однак, соціологічні теорії не пояснюють, чому за одних і тих же соціальних умов різні люди демонструють принципово різну поведінку.

Детермінанти злочинності пов'язані головним чином із самим суспільством, з його найгострішими суперечностями, з соціальною несправедливістю і соціальною нерівністю, які нездоланні за умов існуючого соціального простору. Деякі протиріччя історично долаються або мінімізуються, але з'являються все нові й нові кримінологічно значущі антагонізми, які детермінують злочинність.

Обґрунтовано думку, що методологічною базою дослідження злочинності може бути синтетичний підхід, що базується на поєднанні різних методологій і дає змогу розглядати всі відомі фактори злочинності у взаємозв'язку і взаємодії.

Нині в кримінології збереглися головні вихідні позиції соціологічного напрямку, його філософські та соціологічні основи: позитивізм у різних його варіантах; визнання в одному ряду дії факторів соціальних та індивідуальних; уявлення про злочин як вічне явище, властиве будь-якому соціальному устрою.

Ключові слова: злочинність, суспільство, поведінка, протиріччя, фактори.

Tymoshenko V.I., Sociological direction in the study of crime (from the history of political and legal thought)

The ideas of supporters of the sociological direction in criminal law and criminology on the causes of crime are considered; their significance for the present is determined.

It is stated that crime has existed at all times and has changed in different eras and in different countries under the influence of the circumstances of a particular society. The sociological direction in criminal law and criminology was formed in the late XIX – early XX centuries. The outstanding theorists of the sociological direction were A.J. Kettle, A. Lacassan, F. Liszt, E. Durkheim, P.O. Sorokin, M.P. Chubynskii, E.Kh. Sutherland, D. Cressy, G. Van Hamel, A. Prince, R.K. Merton, T. Sellin and others.

The basic provisions on the dependence of crime on the conditions of the social environment, the stability of the basic parameters of crime and the possibility of its prediction were formulated by representatives of the sociological school. It has been proven that it would be futile to try to influence crime without changing the social conditions

that give rise to crime. However, sociological theories do not explain why different people exhibit fundamentally different behaviors under the same social conditions.

The determinants of crime are mainly related to society itself, to its acute contradictions, to social injustice and social inequality, which are insurmountable in the current social space. Some contradictions are historically overcome or minimized, but new criminologically significant antagonisms are emerging that determine crime.

It is argued that a synthetic approach based on a combination of different methodologies and allows the consideration of all known crime factors in interrelation and interaction can be the methodological basis for crime research.

Today the main initial positions of the sociological direction, its philosophical and sociological bases are preserved in criminology: positivism in its various versions; recognition of social and individual factors in a series of actions; the concept of crime as an eternal phenomenon inherent in any social system.

Key words: crime, society, behavior, contradictions, factors.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження пов'язана, перш за все, з пошуком в історичному досвіді світової юридичної науки способів і засобів вирішення тих проблем політико-правового розвитку, з якими стикається сучасна Україна. Одним із факторів, що впливають в Україні на соціально-економічну та політичну ситуацію, порушують права людини, у тому числі право на життя, свободу, особисту недоторканність, власність, є злочинність, яка завдає шкоди правам людини як соціальній цінності самим фактом свого існування. Саме тому боротьба зі злочинністю має бути одним із пріоритетних напрямів діяльності держави. Влада у співпраці з вченими має визначити і проаналізувати наявні зв'язки між сучасними соціальними трансформаціями та криміногенними процесами, що мають місце у суспільстві, запропонувати дієві способи і засоби попередження злочинності.

Як відомо, злочинність існувала в усі часи, змінювалась у різні епохи та в різних країнах. Будучи причиною пов'язаною з явищами і процесами, що відбуваються у суспільстві, її рівень і характер у різні історичні періоди істотно залежав від обставин життєдіяльності конкретного суспільства. Більшість вчених не сумніваються щодо соціальної природи злочинності. Тому особлива увага має бути прикута до соціологічного напрямку у дослідженні причин злочинності, прихильники якого пояснюють злочинну поведінку як сукупність соціальних зв'язків і соціальних факторів, тобто як сукупність соціальних відносин у суспільстві.

Соціологічні ідеї набули популярності у вчених-юристів ще з кінця XIX –початку XX ст. Адміністративне право, цивільне, кримінальне, кримінологія взяли на озброєння соціологічний метод і використовували його для створення соціолого-правового знання. Нині ці знання мають бути класифіковані і систематизовані. Результати новітніх емпіричних досліджень переконливо свідчать про подальший розвиток теорій, які вбачають основну причину злочинності та окремих її видів в самій структурі суспільства, в соціально-економічній нерівності, у способі існування конкретних спільнот. Все це змушує сучасну науку звернутись до осмислення ідей, що висувались прихильниками соціологічного напрямку, у тому числі й тих, що розглядаються автором даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідеї, що висувались у соціологічних теоріях злочинності, привертала увагу сучасних вчених. Дослідженням наукової спадщини даної школи присвятили свої праці Г.А. Аванесов, Ю.М. Антонян, О.М. Бандурка, В.А. Бачинін, Т.З. Герасимів, Я.І. Гілінський, О.М. Джужа, А.І. Долгова, С.М. Іншаков, Ю.Ю. Комлев, О.М. Костенко, Г.А. Чернявська, О.М. Яковлев та інші. Зокрема, глибоке дослідження соціологічних теорій злочинності минулого і сучасності проведене Я.І. Гілінським [1]. Соціальну детермінацію злочинів досліджував В.А. Бачинін, який писав: «Вихідною підставою, що обумовлює виникнення злочинів, що здійснюються людьми, виступає первинна недосконалість соціального світу, взятого як в цілому, так і в абсолютній більшості його окремих частин. Ця недосконалість повною мірою поширюється на людину і проявляється насамперед у неврівноваженості внутрішніх протилежностей, що становлять її природу і сутність» [2]. Детальний аналіз соціологічних теорій злочинності можемо знайти у працях Ю.Ю. Комлева [3]. Там же подається характеристика методології прихильників соціологічних теорій злочинності минулого і сучасності[4]. Проте аналіз методологічних підходів у дослідженні природи злочинності, особливо в історичній ретроспективі, не є вичерпним. Зважаючи на розходження оцінок щодо методології соціологічного напрямку сучасними вченими (від рішучого схвалення до критики), її значимості для теорії і практики боротьби зі злочинністю, вважаю за необхідне звернутись до цієї проблеми ще раз. Причиною звернення до цієї тематики є також поява новітніх соціологічних теорій злочинності, які неоднозначно тлумачать здобутки своїх попередників.

Метою статті є розкриття сутності основних ідей прихильників соціологічного напрямку у кримінальному праві та кримінології щодо причин вчинення злочину та існування злочинності та визначення їх значимості для сьогодення.

Методологічною основою статті стала система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових методів, зокрема: формально-логічний, історичний, системний, компаративний.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XIX–початку XX ст. сформувався соціологічний напрям у кримінальному праві та кримінології, ідеї якого набули поширення в європейських країнах. Його прихильники, сприйнявши здобутки позитивної школи кримінального права, акцентували увагу на тих особливостях соціального середовища, які впливають на вчинення злочинів.

Одним із засновників соціологічного напрямку був французький та бельгійський астроном і математик А.Ж. Кетле, який, використовуючи статистичні дані, пояснив вплив на злочинну поведінку різних соціальних і біологічних факторів: соціальних умов, клімату, пори року, статі, професії тощо. Встановив, що злочини взяті в своєму масовому, статистичному прояві, виявляють таку ж закономірність, як і явища природи. Із року в рік число злочинів та їх характер не змінюється. Грабежі, вбивства, розбої, підробка документів, навіть самовбивства повторюються щороку майже в однаковій кількості. Отже, дії людини, які начебто залежать від її вільної волі, насправді такими не є. Вони перебувають під впливом певних законів, що діють незалежно від людського бажання і волі [5]. А. Кетле дійшов висновку, що суспільство приховує в собі зародок всякого скоєного злочину, оскільки в суспільстві полягають умови, що сприяють його розвитку, а людина, винна у скоєнні злочину, – це лише знаряддя його здійснення. Кожна суспільна формація зумовлює певну кількість і певні види злочинів, які є необхідним наслідком її структури.

Послідовники А. Кетле розширили «набір» кримінологічних чинників, розділивши їх на фізичні, соціальні та індивідуальні. Так, засновник французької школи судової медицини і кримінальної антропології А. Лакассань і австрійський та німецький правознавець, фахівець у галузі кримінального права Ф. Ліст виходили з впливу на злочинність двох чинників – соціального та біологічного (індивідуального). Вважали, що вирішальну роль у формуванні схильності до злочинної поведінки відіграють соціальні фактори: бідність, погане харчування і зумовлена всім цим хворобливість людини [6].

Французький соціолог і філософ Е. Дюркгейм розглядав злочин не як патологічне, а як нормальне явище суспільства, що викликане соціальними причинами. Формування злочинної поведінки він пов'язував із вадами соціальної структури. Вважав, що прагнення індивіда ніколи не бувають задоволені повністю. «Чим більше людина має, тим до більшого вона прагне, оскільки отримані блага лише стимулюють, а не задовольняють потреби». Межу індивідуальним прагненням може встановити лише зовнішній контроль з боку суспільства. Соціальні причини злочинів криються в кризі цінностей і норм, які необхідні кожній людині в процесі вироблення мотивів поведінки. Злочинність являє собою продукт не індивідуальної патології, а дисфункції, що виникла на соціальному рівні у сфері функціонування норм і цінностей [7].

Видатний російсько-американський філософ, соціолог і культуролог П.О. Сорокін фактори злочинності поділяв на три групи: 1) фактори космічні або фізико-хімічні; 2) фактори біологічні або органічні; 3) фактори суспільні або соціальні. Соціальним факторам надавав вирішального значення. Дійшов висновку, що головним джерелом злочинності слід вважати сучасний йому суспільний поділ на класи, що призводить до нерівномірного розподілу багатств між різними класами, за якого одні отримують надлишок багатства, а інші приречені на бідність і злидні. Голод, невпевненість у завтрашньому дні, страх за себе і своїх дітей вселяє ворожнечу у суспільстві, призводить до відчаю, пияцтва. Економічна бідність нижчих верст населення, яка тягне за собою неможливість одержати гідну освіту, безправність, здичавіння, відсутність розумних і корисних розваг, змушує людину вчиняти злочин [8, с. 457]. Разом з тим до розгляду самого злочину вчений підходив з психологічної точки зору, вважав, що злочин є психологічним явищем, яке виникає в процесі соціального спілкування. Тлумачив злочин на основі класифікації «шаблонів» поведінки людей у суспільстві і форм реагування на них. Основну причину злочинної поведінки П.О. Сорокін знаходив у розбіжності «шаблонів поведінки» різних груп населення, об'єднаних (найчастіше в результаті переможної завойовницької війни) в єдину «замирнену групу». Запропонував кваліфікувати діяння як злочинне на основі специфічних переживань індивіда, в результаті яких сам індивід вважає вчинок злочинним.

Представником соціологічного позитивізму в кримінальному праві та кримінології був український вчений-юрист М.П. Чубинський. Досліджуючи причини злочинної поведінки, він закликав звертати увагу на об'єктивну сторону злочину. Найбільш яскраво важливість об'єктивної сторони злочину проявляється у тому випадку, якщо брати до уваги інтереси потерпілого. Якщо потерпілий зазнав матеріальної шкоди, то для її задоволення достатньо відшкодувати цю шкоду, а покарання може мати за мету виключно охорону суспільних інтересів. Якщо ж потерпілий зазнав моральної шкоди, то в даному випадку компенсацією йому може бути лише покарання винуватого: це покарання має узгоджуватися з об'єктивною стороною злочину, а не лише з міркуваннями щодо суспільного інтересу [9, с. 16, 17].

До соціологічних концепцій належить і вчення американського соціолога і кримінолога Е.Х. Сатерленда, який пояснював злочинність виключно на основі факторів соціального життя. У своєму підручнику з кримінології (1924 р., одному з перших кримінологічних видань у США) Е. Сатерленд заклав основи соціологічного розуміння причин злочинної поведінки. У монографії «Принципи кримінології» (1939 р.) вчений сформулював свою ідею у вигляді розгорнутої концепції, сутність якої полягала в наступному: 1) злочинна поведінка нічим не відрізняється від інших форм людської поведінки, людина стає злочинцем лише завдяки своїм здібностям до навчання; 2) злочинне навчання включає сприйняття криміногенних поглядів, звичок і вмінь. Саме ці негативні якості особистості, котрі формуються в результаті негативних соціальних явищ (наслідуючи поганий приклад), лежать в основі злочинної поведінки; 3) людина навчається злочинній поведінці не через те, що має особливі злочинні задатки, а тому, що кримінальні зразки частіше попадаються їй на очі і в неї встановлюється більш тісний зв'язок з такими людьми, у котрих можна перейняти криміногенні погляди та навички. Якби у злочинця-підлітка з дитинства було інше коло спілкування, він би виріс зовсім іншою людиною.

Вихідний пункт теорії диференційованого зв'язку – ідея диференціації суспільства: одна частина організується на основі законслухняності, а інша – законеслухняності. У результаті виникає конфлікт правової та злочинної культур. У зоні конфлікту людина контактує з особами, схильними до незлочинної та злочинної поведінки, і в процесі такого роду комунікації засвоює стереотипи поведінки, у тому числі навчається злочинній поведінці. Навчання можливе як за безпосередньої взаємодії, так і під впливом найближчого оточення. Більш віддалені соціальні фактори – різноманітні співтовариства, засоби масової інформації тощо – у злочинному навчанні відіграють другорядну роль [10, с.403–404].

Соціологічну школу у кримінальному праві та кримінології розвивали також американський соціолог і кримінолог Д. Крессі, голландський кримінолог Г. Ван-Гамель, бельгійський юрист А. Прінс. Вони надавали першорядного значення впливу на злочинність економічних чинників. Зокрема, підкреслювали криміногенний вплив на злочинну поведінку прагнення до багатства і наживи, контрасту між бідністю і багатством, зубожіння народних мас, міграції населення, урбанізації тощо. На думку А. Прінса, для зниження рівня злочинності недостатньо посилення лише репресивних заходів, необхідно також виявляти суспільну турботу про людей знедолених. Адже чим більше у суспільстві жебраків, тобто тих, у кого немає постійного місця проживання, постійної роботи, а також традиційних стереотипів правомірної поведінки, тим вище рівень злочинності.

До соціологічного напрямку належить і теорія соціальної напруги видатного американського соціолога і кримінолога Р.К. Мертона, що використовував дюркгеймівську концепцію аномії для пояснення проблем соціології злочинності. Головна ідея цієї теорії полягає в тому, що основною причиною злочинності є протиріччя між цінностями, на які суспільство націлює людей, і можливостями їх досягнення за встановленими суспільством правилами.

Той же самий напрям представляє і субкультурна теорія, обґрунтована відомим американським соціологом, пенологом і кримінологом Т. Селліном, що опублікував у 1938 р. роботу «Конфлікт культур і злочинність». У цій книзі він розглядав як криміногенний чинник конфлікт між культурними цінностями різних спільнот. На основі теорії Т. Селліна, американський кримінолог і соціолог А. Коен розробив свою концепцію субкультур. У масштабі невеликих соціальних груп він розглянув особливості культурних цінностей кримінальних об'єднань (банд, спільнот, угруповань). У цих мікрогрупах можуть формуватися свого роду «мінікультури» (погляди, звички, вміння, стереотипи поведінки, норми спілкування, «права і обов'язки», міри покарання порушників норм, вироблені такими мікрогрупами). Цей феномен отримав назву субкультури. Субкультурна теорія приділяє особливу увагу групі (субкультурі) як носію девіантних ідей. Існують субкультури, які сповідають норми і цінності, що абсолютно відрізняються від загальноприйнятих. Люди, що належать до цих субкультур, будують свою поведінку відповідно до групових приписів, але домінуючі соціальні групи визначають цю поведінку як девіантну. А. Коен узагальнив ідею про те, що більшість девіантних груп є негативним відображенням культури переважної частини суспільства [11].

Таким чином, прихильники соціологічного напрямку шукали причини злочинності саме у соціальних факторах, наголошували на важливості взаємодії соціальних, політичних та економічних факторів. Методології цього напрямку властивий тісний зв'язок умовляючих способів пізнання з результатами емпіричних досліджень. Методологічною базою дослідження злочинності може бути синтетичний підхід, що базується на поєднанні різних методологій і дає змогу розглядати всі відомі фактори злочинності у взаємозв'язку і взаємодії.

У межах соціологічної школи були сформульовані принципові положення про залежність злочинності від умов соціального середовища, стійкості основних параметрів злочинності та можливість її прогнозуван-

ня. Позиція соціального детермінізму в кримінології тягне за собою надзвичайно важливі висновки. Головний з них полягає в тому, що не змінивши соціальних умов, які викликають до життя злочини, марно було б намагатися вплинути на злочинність. Однак, соціологічні теорії не пояснюють, чому за одних і тих же соціальних умов різні люди демонструють принципово різну поведінку.

Нині в кримінології збереглися головні вихідні позиції соціологічного напрямку, його філософські та соціологічні основи: позитивізм у різних його варіантах; визнання в одному ряду дії факторів соціальних та індивідуальних; уявлення про злочин як вічне явище, властиве будь-якому соціальному устрою.

Детермінанти злочинності пов'язані головним чином із найгострішими суспільними суперечностями, з соціальною несправедливістю і соціальною нерівністю, які нездоланні за умов існуючого соціального простору. Деякі протиріччя історично долаються або мінімізуються, але з'являються все нові й нові кримінологічно значущі антагонізми, які детермінують злочинність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Гишинский Я. Г. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». Санкт-Петербург: «Юридический центр Пресс», 2004. 520 с. URL.: <http://library.khpg.org/files/docs/1361798872.pdf>
2. Бачинин В.А. Социология: учебное пособие. Харьков: Консум, 2003. 576 с. URL.: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-179.html>
3. Комлев Ю.Ю. Теории преступности : учебное пособие. Казань: КЮИ МВД России, 2017. 107 с.
4. Комлев Ю.Ю. Криминология как социология преступности. *Вестник экономики, права и социологии*. 2017. № 2. С. 67–73. URL.: <https://cyberleninka.ru/article/v/kriminologiya-kak-sotsiologiya-prestupnosti>
5. Райхесберг Н.М. Адольф Кетле: Его жизнь и научная деятельность. Санкт-Петербург. 1894. URL.: https://biblioclub.ru/index.php?page=book_red&id=375800&razdel=43
6. Социологическое направление в криминологии. URL.: <http://sdo.institutemvd.by/mod/book/view.php?id=10339&chapterid=11023>
7. Зайнабидов А.С. Преступность в современном российском обществе: опыт системного анализа: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук.: 09.00.11. Ростов-на-Дону, 2004. 48 с. URL.: <http://www.dslib.net/soc-filosofia/prestupnost-v-sovremenном-rossijskom-obwestve.html>
8. Сорокин П.А. Преступность и её причины. *Сорокин П.А. Ранние сочинения: 1910–1914 годы. Сост., вступ. ст. В.В. Сапова, коммент. В.В. Сапова и С.Н. Казакова*. Санкт-Петербург: Изд. дом «Мирь», 2014. URL.: <http://rksorokinctr.org/images/nauka/sorokin%201%20tom.pdf>
9. Чубинский М.П. Общая характеристика новых учений в уголовном праве : (Вступ. лекция). [Соч.] Прив.-доц. ун-та св. Владимира М.П. Чубинского. Киев: Тип. ун-та св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1896. 24 с.
10. Шахун В.І., В.І. Тимошенко та ін.; Сатерленд Едвін Хардін. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Криминологія. Кримінально-виконавче право. Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого*. Харків: Право, 2019. С. 403–405.
11. Хомич А.В. Психология девиантного поведения: Учебное пособие. Ростов-на-Дону: Южно-Российский Гуманитарный Институт, 2006. URL.: http://khomech.narod.ru/DEVIANTNOE-POVEDENIE/Deviantnoe-posobie.htm#_Toc244441199